
Vanitas – på lånt tid

MEDISIN OG KUNST

ERLEND HEM

erlend.hem@lefo.no

Erlend Hem er instituttsjef ved Legeforskningsinstituttet, professor ved Universitetet i Oslo og styreleder i Helsehistorisk forum. Forfatteren har fylt ut ICMJE-skjemaet og oppgir ingen interessekonflikter.

Hodeskaller i kunsten minner oss om at ingenting varer evig.

I det nederlandske nasjonalmuseet, Rijksmuseum i Amsterdam [\(1\)](#), finnes flere titalls verk som har hodeskallen som motiv [\(2\)](#). For medisinerer er kraniet først og fremst et anatomisk objekt, beinstrukturen som beskytter hjernen og danner ansiktets form. I kultur og symbolikk har det derimot mange andre betydninger [\(3\)](#), slik det klassisk kommer til uttrykk i Shakespeares *Hamlet*.

Blant de mange hodeskallemotivene er det ett som skiller seg særlig ut: *Vanitas stilleven* av Aelbert Jansz. van der Schoor (ca. 1603–72) (figur 1). Som tittelen antyder, tilhører maleriet sjangeren *vanitas*, en motivkrets som fikk stor utbredelse i tidlig moderne nederlandsk kunst.



Figur 1 Vanitas-stilleben av Aelbert Jansz. van der Schoor (1603–72) fra ca. 1660–65 er et mesterverk fra gullalderen i Nederlands malerkunst. Foto: I offentlig eie

Vanitas og memento mori

Vanitas er et gjennomgående tema i europeisk kunst og litteratur, og uttrykker tanken om at alt jordisk er forgjengelig (4). I Nederland på 1600-tallet fikk dette budskapet sin mest særpregede form gjennom vanitas-stilleben, der hodeskaller og hverdagsgjenstander ble brukt som symboler på livets midlertidighet.

Vanitas er nært beslektet med malerier i sjangeren *memento mori* – «husk at du skal dø», som også ofte inneholder hodeskaller og slukkede lys, men vanitas inkluderer i tillegg symboler som peker på menneskets forfengelighet og streben etter jordiske gleder (5).

«Vanitas er et gjennomgående tema i europeisk kunst og litteratur, og uttrykker tanken om at alt jordisk er forgjengelig»

Ordet *vanitas* stammer fra Forkynneren i Bibelen: *Vanitas vanitatum, et omnia vanitas* – «tomhet, alt er tomhet». I den nyeste bibeloversettelsen lyder det: «Forgjeves, sier Forkynneren, forgjeves og forgjengelig – alt er forgjeves!» (6). Her uttrykkes både det som er forgjeves, og det som er forgjengelig, to sider

av det hebraiske ordet *hevel*, som betyr pust eller damp, altså noe flyktig og uten varig substans (7). Samme tanke oppsummeres også i uttrykket *sic transit gloria mundi* – «slik forgår verdens herlighet».

Flyktige goder

I den nederlandske gullalderen på 1600-tallet ble vanitas et høyt utviklet kunstnerisk uttrykk. Maleriene fanger oppmerksomheten med sin tilsynelatende uorden – bordflater tettpakket med objekter som virker tilfeldig plassert, men som alle bærer symbolsk mening om verdens ustabilitet og menneskets dødelighet (5).

Vanitas springer ut av protestantisk etikk, og fungerer som en advarsel mot fristelsen i det verdslige – rikdom og nytelse – til fordel for åndelig erkjennelse. Vanitas er en gren av stilleben, der livløse hverdagsgjenstander – vaser, kopper, mat, blomster – har hovedrollen. Betydningen ligger ikke i gjenstandene selv, men i hvordan de brukes til å uttrykke tanker om tid, forgjengelighet og moral. I motsetning til rene stilleben, der teknisk dyktighet og skjønnhet er hovedpoenget, er vanitas-maleriets mål å formidle et moralsk budskap (5).

«Maleriene fanger oppmerksomheten med sin tilsynelatende uorden – bordflater tettpakket med objekter som virker tilfeldig plassert, men som alle bærer symbolsk mening om verdens ustabilitet og menneskets dødelighet»

De vanligste symbolene innen vanitas-tradisjonen er *rikdom* (gull, smykker, pengepunger), *kunnskap* (bøker, kart, penner, kikkerter), *nytelse* (mat, vin, tekstiler) og *forgjengelighet* (hodeskaller, visne blomster, slukkede lys, timeglass). Alt var symboler på flyktige goder (5).

Mot slutten av den nederlandske gullalderen mistet vanitas sin popularitet, og det moralske budskapet ble svakere i takt med at reformasjonens glød avtok (5).

Hodeskaller på et bord

På steinbordet i van der Schoors maleri ligger seks hodeskaller, noen andre knokler, et nesten nedbrent stearinlys, et timeglass og to blomstergrener. Over bordet står bøker og dokumenter forseglet med rød voks, en påminnelse om at heller ikke kunnskap eller makt kan endre sannheten om livets forgjengelighet. Også menneskelig kunnskap og makt har sin ende (8).

Kunstneren forener i dette bildet moralsk refleksjon med teknisk presisjon. Den realistiske stilen og den nøyaktige gjengivelsen av lys og skygge gir motivet en nesten håndgripelig nærhet. Ingenting overlates til fantasien. Hodeskallene

er arrangert i ulike vinkler, slik at betrakteren ser dem fra flere sider. Knoklene krysser hverandre, og det gis en illusjon av gjenstander som stikker ut over bordkanten, såkalt *trompe-l'oeil* (5, 9).

Motivet følger vanitas-tradisjonens ikonografi – hodeskaller, blomster, lys, bøker og timeglass – men skiller seg ut ved sitt komplekse oppsett. Det finnes ingen kjent parallell i nederlandsk 1600-tallsmaleri til en så omfattende samling av menneskeskaller og knokler (2). Maleriet fungerer derfor både som et klassisk vanitas-stilleben og som en anatomisk studie, der kunstnerens interesse for kroppens strukturer kommer til uttrykk, blant annet ved at han har tatt på seg den krevende oppgaven å fremstille en hodeskalle sett nedenfra (2).

«Maleriet fungerer derfor både som et klassisk vanitas-stilleben og som en anatomisk studie, der kunstnerens interesse for kroppens strukturer kommer til uttrykk»

At van der Schoor valgte seks hodeskaller, ikke én, kan tolkes som en bevisst forsterkning av budskapet. Én hodeskalle symboliserer døden, flere danner et «kor» av forgjengelighet. Slik utvides perspektivet fra individet til menneskeheten – døden gjelder alle, uavhengig av rikdom, kunnskap eller status.

Kunstneren

Aelbert Jansz. van der Schoor er knapt omtalt i norsk litteratur, og lite er kjent om ham. Dette maleriet, laget omkring 1660–65, regnes som hans hovedverk (8).

Hans tidligste kjente verk, et kvinneportrett, er datert 1642, mens det siste daterte vanitas-stillebenet er fra 1662. I løpet av disse to tiårene malte han hovedsakelig portretter og stilleben. Om lag tretti malerier tilskrives ham i dag.

Den siste delen av van der Schoors liv var preget av motgang. I 1654, da han var over 50 år, forlovet han seg med en velstående kvinne, men forlovelsen endte i retten etter at hun hevdet at han kun søkte ekteskap for pengenes skyld. Skandalen førte trolig til færre portrettoppdrag, noe som kan forklare overgangen til stillebenmaleri. Mot slutten av livet ble han fengslet og senere innlagt på sinnssykehus, hvor han trolig døde etter september 1672 (8).

Vanitas i den nederlandske gullalderen

Nederlandsk kunst på 1600-tallet markerer en av de mest glitrende epokene i kunsthistorien. I løpet av noen tiår virket en enestående rekke kunstnere som i dag regnes blant verdens mest betydningsfulle, som Frans Hals (ca. 1580–1666), Rembrandt (Harmenszoon van Rijn) (1606–69) og Johannes Vermeer (1632–75) (8, 10).

Den kunstneriske blomstringen fant sted parallelt med rask økonomisk vekst. Rikdom fra handel og sjøfart skapte en ny, selvsikker samfunnsklasse med smak for kunst. I denne velstanden vokste også bevisstheten om livets flyktighet – et paradoks som ga næring til vanitas-tradisjonen (5).

Van der Schoors verk viser hvordan teknisk virtuositet og personlig uttrykk kan løfte et tradisjonelt motiv til et mesterverk. Gjennom maleriet forenes symbolikk, estetikk og kunnskap. Kunsten fra denne perioden appellerer til oss som noe langt mer enn uttrykk for menneskets anatomi.

LITTERATUR

1. Rijksmuseum. Store norske leksikon. <https://snl.no/Rijksmuseum> Lest 3.11.2025.
2. Baadj N. Aelbert Jansz. van der Schoor, Vanitas Still Life, c. 1660 - c. 1665. I: Bikker J, red. Dutch paintings of the seventeenth century in the Rijksmuseum, online coll. cat. <https://id.rijksmuseum.nl/20026298> Lest 3.11.2025.
3. Holck P. Hodeskallen. Store medisinske leksikon. <https://sml.snl.no/hodeskallen> Lest 3.11.2025.
4. Vanitas. Store norske leksikon. <https://snl.no/Vanitas> Lest 3.11.2025.
5. Hibbitt F. Vanitas: Dutch Master Paintings Explained. TheCollector.com 14.7.2020. <https://www.thecollector.com/vanitas-dutch-master-paintings/> Lest 3.11.2025.
6. Bibelen. Forkynneren 1,2. <https://bibel.no/nettbibelen/les/nb-2011?book=ECC> Lest 3.11.2025.
7. Studiebibelen: Bibelen med introduksjoner og kommentarer. Oslo: Bibelselskapet, 2024: 553–5.
8. Vermeer PT, red. Rembrandt and the Golden Age of Dutch art: masterpieces from the Rijksmuseum. Vancouver: Douglas & McIntyre, 2009: 46–53.
9. Mørstad E. Trompe-l'oeil. Store norske leksikon. <https://snl.no/trompe-l'oeil> Lest 3.11.2025.
10. Southgate MT. Vanitas Still Life. JAMA 2000; 284: 1619. [CrossRef]

Publisert: 19. mars 2026. Tidsskr Nor Legeforen. DOI: 10.4045/tidsskr.26.0004

Mottatt 4.1.2026, godkjent 13.1.2026.

Opphavsrett: © Tidsskriftet 2026 Lastet ned fra tidsskriftet.no 23. juni 2026.